

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

6-2024

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

A.Sharafiddinov	
Farg'ona viloyatini Rossiya imperiyasining xom ashyo bazasiga aylantirilishi (XIX asrning ikkinchi yarmi).....	203
M.M.Temirova	
O'zbekistonda ichki ishlar organlari profilaktika inspektorlarining jamoat tartibini saqlash bo'yicha amalga oshirilgan islohotlarining dastlabki bosqichlari	208
Q.Sulaymonov	
Iqtisodiyotni globallashtirishda informatsiyaning o'rni	213
X.E.Xodjamberdiyev	
Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda agrar sohani rivojlantirilishi va uning aholi turmush tarziga ta'siri.....	216
A.A.Xakimov, O.Sh.Ubaydullayev	
Farg'ona vodiysi shaharsozlik madaniyatining xususiyatlari va rivojlanishi (Sho'rabashot dehqonchilik madaniyati misolida).....	222
M.M.Abdullayeva	
Zamonaviy o'zbeklar shaxsiyatida gender stereotiplarining namoyon bo'lish darajasi (Namangan viloyati misolida)	226
F.Abdurasulova	
Buxoro amirligida diniy ta'limning Amir Shohmurod va Amir Haydar hukmronligi davrida rivojlanishi	232
A.A.Aloxunov	
Yangilangan saylov tizimi – yurt taraqqiyotining kafolati	236
M.B.Siddiqov	
Ikkinchi jahon urushi yillarida pensiya tizimi	241
G.A.Abdug'aniyeva	
Harbiy xizmatga chaqiruvlarda tibbiy ko'rikdan o'tkazish masalasi	247
N.V.Karimova	
Farg'ona vodiysi antik davr shaharlari tarixiy–topografiyasining o'rganilishi.....	252

ADABIYOTSHUNOSLIK

A.G.Sabirdinov	
Xudoyberdi To'xtaboyevning qahramon yaratish mahorati	257
G.V.Abdullayeva	
Bolalar she'riyatida lirik qahramon masalasi.....	260
S.Q.Mamatova	
Nuh Alayhissalom obrazining tarixiy asoslari.....	267
N.Y.O'roqova	
Yangi o'zbek she'riyatida o'simlik obrazlari talqini	271
D.A.Qahharova	
Lirikada ko'ngil timsolining genezisi va tarixiy takomili.....	280
S.A.Xaqnazarova	
An'ana va novatorlik: nazariy asos, takomil va turlar	287
M.Islomova	
Hayot haqiqati va badiiy tafakkur	290
A.A.Qayumov, D.G'.Gafurova	
Badiiy detalning poetik vazifasi (X.Do'stmuhammadning "Jodi" asari misolida)	294
Y.B.Eshmatova	
Turk hikoyachiligida an'ana va yangilanishlar sintezi.....	299
Д. О.Турдалиев	
Интеграция устного народного творчества в сказках а.с. пушкина: фольклорные корни и литературные трансформации	303
F.B.Sultonqulova	
Usmon Azim she'riyatida lirik qahramon tabiati	306
G.A.Jurayeva	
Bolalar she'riyatida shakliy -mazmuniy yangilanish hamda izlanishlar.....	310

UO'K: 34.3.197(584.4)

**BUXORO AMIRLIGIDA DINIY TA'LIMNING AMIR SHOHMUROD VA AMIR HAYDAR
HUKUMRONLIGI DAVRIDA RIVOJLANISHI****РАЗВИТИЕ РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ ПРИ
АМИРЕ ШАХМУРАДЕ И АМИРЕ ХАЙДАРЕ****THE GROWTH OF RELIGIOUS EDUCATION IN THE BURKHARAN EMIRATE DURING
THE RULE OF AMIR SHAKHMURAD AND AMIR HAIDAR****Faxriya Abdurasulova**

O'zbekiston milliy universiteti, Tarix fakulteti, O'zbekiston tarixi kafedrası tayanch doktoranti

Annatatsiya

Buxoro amirligi tashkil topgan davrdan boshlab, ya'ni, XVIII asr ikkinchi yarmi – XX asrning 20-yillarigacha Buxoro amirligining davlat boshqaruvida din ulamolarining hukmron sulolalar hayotida, jamiyat, iqtisodiyot, madaniy hayotda tutgan o'rnini ochib berish tarixi mavzusining o'rganilishiga bag'ishlangan barcha ilmiy adabiyotlar va maqolalarning tarixiy tahlili, uning o'rganilish vaqti, mazmuni, hududi hamda yondashuv uslubi xarakteri bo'yicha uni uch davrga bo'lib tahlil qilish va ta'riflashga imkon yaratadi. Tarixchi olimlar, yosh izlanuvchilarning tarixshunoslik sohasida, ayniqsa, qo'lyozma manbalarni o'rganish borasida olimlarning qilgan xizmatlarini inkor etmagan va kamsitmagan holda mamlakatimiz o'rta asrlar davri tarixini, ijtimoiy-siyosiy hayotini, madaniyatini, yangicha nuqtai nazardan, haqqoniylik, tarixiylik, ilmiylik, obyektivlik tamoyillari asosida o'rganish bugungi tarixshunoslik oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Аннотация

Начиная с периода основания Бухарского эмирата, то есть со второй половины XVIII по 20-е годы XX века, она посвящена изучению истории выявления роли богословов в жизни Бухарского эмирата. правящие династии, общество, экономика и культура в государственном управлении Бухарского эмирата Исторический анализ всей созданной научной литературы и статей позволяет проанализировать и описать ее в трех периодах по времени ее изучения, ее содержанию, ареалу. и характер метода подхода. Ученые-историки, молодые исследователи в области историографии, особенно в области изучения рукописных источников, не отрицая и не умаляя заслуг ученых, рассматривают историю, общественно-политическую жизнь, культуру средневекового периода нашей страны в новом ракурсе, правдивость, историчность, научность, изучение, основанное на принципах объективности, является одной из важных задач, стоящих перед современной историографией.

Abstract

The period from the establishment of the Bukhara Emirate, specifically the latter half of the 18th century to the 1920s, focuses on examining the historical significance of religious scholars in the governance, societal dynamics, economy, and culture of the Bukhara Emirate. The historical examination of the scientific literature and articles enables categorization into three distinct periods based on the timing of study, substance, domain, and methodological approach. Contemporary historians, particularly emerging scholars in historiography focused on manuscript sources, while acknowledging the contributions of previous researchers, are tasked with examining the history, socio-political dynamics, and culture of our country's medieval period from a novel perspective. This endeavor emphasizes truthfulness, historicity, and scientific rigor, grounded in the principles of objectivity, and represents a significant challenge for modern historiography.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, tarixshunoslik, madrasalar, ta'lim tizimi, diniyulamolar, stipendiyalar, ma'naviy hayot.

Ключевые слова: Бухарский эмират, историография, медресе, система образования, религиозные учёные, стипендии, духовная жизнь.

Key words: Bukhara Emirate, historiography, madrassas, educational system, religious scholars, scholarships, spiritual life.

KIRISH

Buxoro ilm-ma'rifat tarqatish bilan bir qatorda mamlakatning siyosiy boshqaruvida ham muhim o'rin egallari edi. Ko'hna Buxoro o'zining ko'p sonli madrasalari bilan nom taratgan. U turli yerlardan ilm tahsili uchun talabalar tashrif buyuradigan shahar hisoblangan. Bu an'ana keyingi

TARIX

asrlarda davom etgan. Shu sababli aksariyat mualliflar Buxoro haqida so'z ketganda avvalo uning shu jihati bilan ta'riflaganlar. E.K. Meyendorf Buxoroning musulmon sivilizatsiyasining markazi sifatidagi rolini alohida ta'kidlaydi: "Keyin Sharqda mashhur va hurmatga sazovor bo'lgan ko'p sonli maktablari, o'z devorlariga dafn etilgan ilmiy mulla va avliyolar tufayli u musulmonlarning ziyoratgohiga aylangan"[1]. 1833-yilda Buxoro amirligida bo'lgan P.I.Demezov maktablarga shunday ta'rif beradi: "Maktablar(maktab) ancha ko'p. Ular har bir masjidda mavjud. Ularda bolalar Qur'onning birinchi surasini va namoz vaqtida eng ko'p takrorlanadigan oxirgi uch-to'rt surasini o'qish, yozish va aytishni o'rganadilar, chunki ular boshqalarga qaraganda ancha qisqaroqdir"[2] deb ta'riflagan. Buxoro ilm-ma'rifat tarqatish bilan bir qatorda mamlakatning siyosiy boshqaruvida ham muhim o'rin egallari edi Shaharda tasvuf pirlari, shayxlari faoliyat yurgizar va orqalaridan ergashuvchi muridlari bilan birgalikda komillikka erishish, allohga do'st bo'lish va yaqinlashishning so'fiylik usullari orqali xalqni islom shariat ahkomlaridan xabardor qilib turar edilar." Trix-ijahongushoy" kitobida[3] shunday yozilgan: "Buxoroqubbat ul-islomning sharq o'lkalaridan biri hisoblanadi. Madinat ul-islom martabasidadir. Unga tutash yerlar fuqaro va Ulamo nuriravshanligi ila orastadur.[4] Madrasada mantiq, ilohiyot, shariat huquqi (fiqh), Qur'on tafsiri va Muhammad payg'ambar urf-odatlarini o'rgatish (hadis) kabi fanlar o'rganilgan. Buxoro madrasalarida diniy ilmlardan tashqari nahv va sarf (morfologiya va grammatika), adab (adabiyot), xatoba (notiqlik), riyoziyot (matematika) falsafa kabi fanlar o'qitilgan. Madrasada umumta'lim fanlaridan astronomiya, geometriya, tibbiyot, kimyo, tarix, geografiya, adabiyot, "aruz" she'riy o'lchami, me'morchilik asoslari, xattotlik, musiqa, odob-axloq, notiqlik kabi fanlarni o'rgangan. Madrasa talabalari Imom al Buxoriy, Abu Mansur Moturidiy, Burxonitdin Marg'inoniy asarlarini – jami 137 ta darslik va o'quv qo'llanmalarini bilishlari shart edi[5]. **Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi (Literature review)** O'quv dargohlari faoliyati vaqf, arznoma, mutavallining hisob-kitob daftari, shikoyatlar, madrasalar ro'yxati, tibbiy tekshiruv [6], yorliqlar va boshqa hujjatlar vositasida faoliyat ko'rsatgan. Davlat tomonidan maktablar qurish, ularni ta'mirlash va ta'lim-tarbiya ishlariga mablag' ajratilmagan. An'anaviy maktablar – maktablar xususiy shaxslar tomonidan yoki shahar va qishloqlarda yashovchilar tomonidan qurilgan va ta'minlangan. Shariatga ko'ra, diniy fanlarni o'qitish uchun pul olish mumkin emas edi. Shuning uchun muallimlar, qoida tariqasida, masjidda ma'lum bir lavozimda (xatib, imom, muazzin lavozimlarida) ishlaganlar, turli diniy tadbirlar paytida namoz o'qiganlar, diniy bo'lmagan fanlardan - xattotlik, arifmetikadan va maosh va mukofotlar hisobiga dars berganlar. Buning uchun olgan, ular o'z oilalarini boqishgan. Buxoro ta'lim tizimi tarkibi o'zaro farqlanadigan bir necha turdagi o'quv dargohlaridan topgan. Buni P.I.Demezovning quyidagi yozib qoldirgan ma'lumotlari ham tasdiqlaydi: "Buxoro madrasalari butun Turkistonda juda mashhur. Bu yerga Xiva, Qo'qon, Hisor, xatto Samarqanddan, ko'plab tatar viloyatlaridan talabalar kelishadi. Madrasalarda darslar bomdod namozi va nonushtadan keyin boshlangan. U har bir madrasaning o'zida tartibga solingan kun tartibi bo'yicha davom etgan. Ta'lim muddati O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida: "Madrasada o'qish talabalar iqtidoriga qarab 7-12 yil davom etgan"[8], deyilgan. Abdusattor Jumanazar tarixchi olimning gaplariga qaraganda Professor Anvar Qodirov va tarixchi olim Erkin Orifjonov: "O'qish muddati belgilab qo'yilgan emas. U 10-12 yildan 18-20 yilgacha bo'lishi mumkin edi, ba'zilar madrasada umrbod qolib o'qiganlar"[9] deb yozadi. O'qitishning barcha bosqichlarida ko'p vaqt islom dinining dogmatik asoslarini, Qur'oni karim, tafsir (Qur'onni tafsir qilish ilmi), hadislar, islom huquqi va axloq asoslari, islom tarixini o'rganishga bag'ishlandi, arab va fors (tojik) tillari.

Tadqiqot metodologiyasi Mazkur maqolada tarixiylik, tizimlashtirish, qiyosiy, statistik, muammoviy-xronologik hamda fanlararo yondashuv kabi ilmiy tadqiqot usullari hamda xolislik tamoyillaridan foydalanildi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Buxoroda ta'lim XVIII asrning birinchi yarmi XIX asrda ham o'tmishdagi nufuzini saqlab qola olgan. Madrasada ta'lim ayniqsa amirlar Shohmurod va Haydar davrida rivojlangan. Ahmad Donish ta'kidlaganidek, Haydar davrida "Buxoroga yer yuzining turli burchaklaridan va barcha aholi punktlaridan odamlar o'qish uchun kelardi. Shariat ilmlari va hukmlari shu qadar ravnaq topdiki, islom davrida avvalgi podsholarning birortasi olimlari ilm-fanda bunchalik katta marallarga, muvaffaqiyatga erishaolmadilar"[10] deydi. Buxoro amirlari amir Shohmurod (1785-1800) hamda amir Haydar (1800-1826) yillarda ushbu amirlar hukmronligi davrida ilmga e'tibor ko'proq qaratilgan, diniy va dunyoviy bilimlar juda rivojlangan. Amir Shohmurod (1749-1800) amirlik hukmdori bo'lguniga qadar bozorda

yuklashlik qilgan, pichoqlarga qin yasab kun kechirganligi, qolaversa uning ilm-fanga qiziqishi nihoyatda baland bo'lgan edi. Yoshligida bir necha yillar Buxoroning eng obro'li madrasalaridan biri Mir arab madrasasida bilim olgan. Shu bilan bir qatorda u tasavvuf ilmini ham o'rganadi va so'fiyona hayot tarzi uning odatiy hayotiga aylanadi. Buni Sadri Ziyo (1865-1932) ning bergan ma'lumotlari ham o'z isbotini topgan: "Amir Shohmurod Mir arab madrasasining hujralaridan birida kun kechirar, riyozotcheki bilim olish bilan mashg'ul bo'lgan va aholi orasida " Amir Jannatmakon" degan nom bilantangan. Bu haqida Abu Tohirxojaning " Samariya" asarida ham yozilishicha Shohmurod yoshligida bir necha yillar Mir arab madrasalarida tahsil olgan deyilgan. "Tuhfataz- zoirin" asarida esa uning o'g'li amir Haydar ham "Amir Said" va " Firdavs Makoniy" kabi nomlar bilan xalq orasida tanilgani haqida ma'lumotlar bor.[11] Ba'zi manbalarning guvohlik berishicha amir Haydarning "Amir" yoki "Oliy" nomli madrasalar qurdirganligiga ham duch kelamiz. Amirlar Shohmurod va Haydar hatto madrasalarda mudarris domla bo'lib faoliyat ham yuritganlar. Amir Shohmurod madrasalarda "Hidoya", Bayzoviyning " Kitobusulad-din" asaridan shu bilan birga Shotibiyning asarlari va unga yozilgan sharhlardan ta'lim bergan. Shohmurodning o'g'li Miriyning yozib qoldirishicha, Amir Shohmurod " Shotibiya" va unga yozilgan har bir sharhlarni yoddan bilgan. Shu bilan bir qatorda qiroat, hadis, va fiqh ilmlarining ustasi bo'lgan, u vaqtining asosiy qismini madrasalarda sarflab talabalarga ta'lim bergan, ko'plab shogirdlar yetishtirib chiqargan. Qolaversa u soliqlardan tushgan daromad hisobidan talabalarga nafaqa (stipendiya) to'lashib qo'llagan hukmdorlardan[14]. Madrasalarda ta'lim-tizimida bir qancha islohotlar bo'ladi. Ziyo istab keluvchi ilm ahli Buxoroga tashrif buyura boshlaydi. Buxorodagi eng mashhur madrasalardan hisoblangan Mir-i Arab madrasasi, Abdulazizxon madrasasi, Ko'kaltosh madrasasi, Abdullaxon madrasasi, Ulug'bek madrasasi, Nodir Devon begimadrasasi, Chor Manor madrasasi va boshqala hisoblangan. Tarixnavis Miriyning (1778-1829) "Mahozin at-taqvo" asarida Shohmurod taxtga o'tirgunga qadar ham bir qancha ilm maskanlarini xaroba holatga kelib qolganligini va ular omborxona vazifalarini bajarayotganligini yozadi. Shohmurod madrasa talabalarini stipendiyalar bilan ta'minlab, ularni soliq tushumlari hisobidan to'lardi[16] Ahmad Donish (1826-1897) va Sadri Ziyolar Amir Haydar davrida ilm olish maqsadida dunyoning boshqa mamlakatlaridan ham talabalar Buxoroga ta'lim olish istagida kelganliklarini, ilm-fan o'z cho'qqisiga chiqib olim-u fuzalolar bungacha bunchalik yutuqqa ega bo'lmaganligini ta'kidlashadi.[17] Ingliz sayyohi A.Byornsesa Buxoro amirlik madrasalarida Erondan tashqari turli joylardan kelgan talabalarni ko'rish mumkinligini, va ularning ta'lim olish muddati yetti yoki sakkiz yillik o'quv kursini tamomlab, o'z vatanlariga olgan bilimlari bilan qaytganligini yozib qoldirgan. Qozondan kelgan Abu Nasr Kursaviy (1776-1812), Bahouddin Marjoniy (1786-1856) va boshqalar nufuzli madrasalarda diniy ilm olganlar. Abu Nasr Kursaviyning akasi Abdulxoliq savdo-sotiq qilish maqsadida Buxoroga kelganda, mashhur shayxlardan Niyozqul Turkmaniy bilan tanishgan va uning yig'ilishlarida qatnashgan. 1790-yilda Buxoroga ta'lim olish maqsadida kelgan ukasi Abu Nasr Kursaviyga shayx Niyozqul qo'lida tahsil olishni tavsiya qilgan. Buxoro madrasasida to'rt yil tahsil olgan Kursaviy o'z yurtiga qaytib, imom-xatiblik va mudarrislik qilgan. Qozonlik yana bir tolibi ilm Bahouddin Marjoniy 1812-yilda Buxoroga kelib, nufuzli madrasalarda ta'lim olgan. Boshqa yurtlardan kelgan ayrim talabalar o'qishni tamomlagach ham, amirlikda mudarris bo'lib qolganliklari ham uchrab turgan. Misol uchun Muhammad Sharif ibn Mahammad Naqiy amir Shohmurod va Haydarlar hukmronligi yillarida yashab, Buxoro madrasalaridan birida tarix hamda, adabiyot tarixidan ta'lim berganliklari tarixdan ma'lum. O'zi esa vaqti-vaqti bilan shoirlik qilgan. Abu Sharaf Muhammad Husayn ibn Abu Umar Bulg'oriy esa o'zi haqida shunday deydi " Faqir Bulg'or madrasalaridan biri bo'lgan Kargal shahridan 1231/1815 yilda Buxoroga kelib, hozirgi kunga qadar 1261/1845 shu yerda yashayapman". Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti huzuridagi Sharq qo'lyozmalari markazida № 2640 raqami ostida saqlanayotgan kitobda u Amir Nasrullaxon (91826-1860) hukmronlik davrida saroyda xizmat qilib, adabiyot bilan shug'ullangani hamda amirning o'g'liga turli boshqa fanlardan ta'lim berganligi to'g'risida ma'lumotlarga duch kelishimiz mumkin.[18] U nafaqat madrasalar qurdiradi balki ularning qayta rekonstruksiya qilinishiga ham alohida e'tibor beradi. Misol tariqasida Shayboniyxon va Xoja Ahror Valiy madrasalarni qayta ta'mirlashga buyruq beradi. Amir Shohmurodning o'g'li Amir Haydar (1778-1826) Buxoro arkida madrasa qurdirgan unda o'zi ham "Sharhi Kofiya", "Sharhi Mishkot", "Shamoli Nabaviy" va "Tafsiri Qozi Bayzoviy"[19] dan dars bergan.

Abdusattor Jumanazarov "Buxoro ta'lim tizimi" monografiyasida Buxorodagi 300 dan ortiq madrasa tarixini ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan.[20] XVII asrda naqshbandiya tariqatining yangi qudratli to'liqini paydo bo'lib, bu yuksalish Xoja Muhammad Boqibilloh ad-Dehlaviy, Shayx Ahmad

TARIX

Sirhindiy, Xoja Muhammad Ma'sum, Xoja Muhammad Xabibulloh kabi yirik so'fiy allomlar faoliyati bilan bog'liqdir. Mavlono Qurbat (186-1948) 1868-yil Buxoro shahridagi Xoja Zomucha guzarida ulamo oilasida tavallud topgan. Uning otasi sadral ulamo (ulamolar raisi) Mavlono G'iyosiddin bo'lib, bu zot Buxoroning a'lam bo'lib faoliyat olib borgan. Mir Amin Qurbat arab tili, shuningdek, diniy ilmlarni Domlo Abdushukurdan o'rganadi. U zotisharif ham 18 yasharliklarida Mir Arab madrasalarida taxsil oladi. Fiqhusuli, hadis, aqoid, kalom, hikmat, tasavvuf ilmlarini chuqur o'zlashtirib o'z zamonasining allomasi bo'ladi, va tez orada andxo'y madrasasida mudarrislik bo'lib o'z faoliyatini olib boradi.[21] Yana bir alloma Shayx Abdulqodir Karomatulloh 1909-yil Buxoro shahridagi Hammomi Kunjak guzarida tug'ilgan. U zot ham Mir Arab madrasasida tahsil olganlar. Yoshlikdan o'zbek, tojik va arab tillarida she'rlar yozgan. Shayx Abdulqodirning taxalluslari Sabboqdir. 1931-yil hajga borib, haj arkonlarini ado etib bo'lganlaridan so'ng Makkadagi Savlatiya madrasasida bilim oladilar. Ushbu madrasani tamomlagach din va shariat ilmi ustoz bo'ladilar. Shayx Abdulqodir Savlatiya madrasasida bir necha yil talabalarga bilim berib keladi. Ehtimol shuning uchun u "Sharif" nomiga sazovor bo'lgandir" J. Kunits ham Buxoroni "arab-eron madaniyatining qal'asi", Markaziy Osiyoning yuz yillik tarixidagi "Islomning markazi", 250 masjid va madrasalar qad ko'targan ilm maskani deya atagan[22].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Buxoro amirligida ta'lim tizimining yuqori bosqichi bo'lgan madrasalar shariat, ta'lim va boshqaruv tizimiga kadrlar tayyorlash, asoslarini o'rganish, adabiyot, mantiq kabi fanlarni o'rgatuvchi maskan sifatida nafaqat O'rta Osiyoda, balki musulmon dunyosida yaxshi ma'lum edi. Buxoro amirligida talabalarga diniy bilimlar qatori dunyoviy bilimlarga katta e'tibor qaratilishi, ta'til va imtihon tartiblarining joriy etilganligi, o'quvchilarni erkin fikrlashga o'rgatish kabi omillar o'sha davr uchun katta yengilik edi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару.- М., 1975. – 181с.
2. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). - М.: Наука.- 1983.- 143 с.
3. Ш. Вохидов Б. Аминов Тарихи Муллазода (Бухоро мазорлари зикри) Тошкент 2009 Б-19.
4. Ш. Вохидов Б. Аминов Тарихи Муллазода (Бухоро мазорлари зикри) Тошкент 2009 Б-19
5. Саййид Мухаммад Насир б. Музаффар. Тахкикат-и Арк-и Бухара (Исследования о Бухарском Арке)./ Пер. с персидского, введение, комментарии и указатели С. Гуломова. –Ташкент, 2009. –С. 51-106
6. ЎзР МДА. И-126.1-1996; 1-1994 қаранг яна А. Жуманазар “ Бухоро таълим тизими тарихи” - Тошкент: Akademnashr, 2017. - 3 б.
7. А.Жуманазар “ Бухоро таълим тизими тарихи” - Тошкент: Akademnashr, 2017. – 63б
8. ЎзбекистанМиллийЭнциклопедияси. V ж. - Тошкент: ЎзМЭ, 2003. - Б.377.
9. Кодиров А., Орифджонов Э. XX аср бошларида Бухоро мадрасаларида ундиришлари. - Тошкент: Шарқ машъали, 1997. №1 - 2. - Б.5
10. Ахмад Дониш. История мангитской династии. - Перевод, предисловие и примечание И.А. Наджафовой. -Душанбе: Дониш, 1967.- 142 с
11. Халим Тураев “ Тухфат азғзоирин” (“ Подарок паломникам”) перевод с таджикского-персидского. Предисловие и комментарии Ташкент 2021.- С 10.
12. Мирзо Олим Махдум Хожи .ТарихиТуркистон – Тошкент :Янги аср авлоди .2009 , –Б.591 .
13. Замонов Акбар “ Ўрта аср тарихий шахслари ҳаётининг айрим номалум саҳифалари” Тошкент: “BAYOZ”, 2020.- Б.145
14. Анке фон Кюгельген .Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков – .С.995 .
15. Маликов А.М. Культура Самарканда в конце XVIII - первой половине XIX в./Культурно-исторические процессы в Центральной Азии (древность и средневековье). -Алматы: Дайк-пресс, 2012. -С.290-304.
16. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.). -Алматы: Дайк – Пресс, 2004.- 516 с.
17. Ахмад Дониш .Историямангитской династии – .Перевод ,предисловие и примечание И.А .Наджафовой – .Душанбе :Дониш – .1967 ,С ; 99
18. АсророваЛобар Бухоро мадрасалари тарихиданТошкент . 2016.- Б.8
19. Замонов Акбар “ Ўрта аср тарихий шахслари ҳаётининг айрим номалум саҳифалари” Тошкент: 2020. Б.145
20. А.Жуманазар “ Бухоро таълим тизими тарихи” - Тошкент: Akademnashr, 2017. – Б. 3.
21. Sadriddin Salim Buxoriy “ Buxoroning tabruk ziyoratgohlari” Durdona nashriyoti” 2012 271-bet
22. Турсунова М .Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи . Монография – .Самарқанд :СамДУ нашри ;.